



Volos O.V. Park and Garden complexes in Mykolayiv city in the 18th – the early 19th century. In the article are described some parts of the Mykolayiv park and garden complexes creation history. Special attention is given to the participation of the townsmen, especially school pupils, in the origin of annual trees planting tradition.

Key words: trees planting events, park and garden complexes, mini-parks, planting of greenery, scientific society.

О. О. Мазур

РОЗВИТОК ЦУКРОБУРЯКОВОГО ВИРОБНИЦТВА В УКРАЇНІ (друга половина XIX – початок XX ст.)

У статті розглядається процес зародження та розвитку цукробурякового виробництва на українських землях у другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: цукрова промисловість, цукристість, високоцукристі сорти, селекція, насіннева справа.

Криза останніх років у сільському господарстві України значно вплинула на обсяги виробництва сільськогосподарської продукції. Ці показники не відповідають можливостям України, але вони об'єктивні. Деякі галузі вітчизняного агропромислового комплексу у стані занепаду і процес їх руйнації продовжується дотепер. Однією з них є цукрова промисловість. Щоб відродити цю, традиційно розвинуту в Україні, галузь потрібні, звісно, вагомий капіталовкладення, але важливою умовою поступу є також застосування наукової спадщини вітчизняної аграрної науки та критичне осмислення історичного досвіду розвитку галузі. Історіографія проблеми представлена працями Л. Семполовського [1], А. Зайкевича [2], Ф. Кудельки [3], С. Богданова [4], М. Харкевича [5], Е. Заленського [6], С. Франкфурта [7]. Метою статті є аналіз розвитку цукробурякового виробництва на українських землях у другій половині XIX – на початку XX ст.

Початком його зародження можна вважати 1747 р., коли німецький вчений А. Маргграф вперше виявив у цукрових буряках цукристі речовини, за хімічним складом подібні до цукру тростини. Його справу продовжив Ф. Ахард, котрого справедливо вважають першим селекціонером цукрових буряків. Він заклав підвалини наукових поглядів, на яких сформувалися теорії щодо підвищення врожайності і цукристості буряків. Також він першим налагодив промисловий спосіб добування цукру. В 1799 р. він отримав перші 3 ц бурякового цукру, а 1800 р. – вже 16 ц [8, 12].

Метою селекції Ф. Ахард вважав: «Створення буряку, в якого цукрова речовина міститься в можливо найбільш концентрованому стані» [9, 60]. Вже до 1803 р., на основі власних дослідів, він переконався, що білі форми буряку, із зануреним у землю коренеплодом і біло-зеленим світлим чашолистиком, більш цукристі, ніж жовті і червоні коренеплідні буряки. В результаті ж відбору родовідних форм найпродуктивнішого на той час сілезького буряка, він зробив висновок, що цей буряк був гібридним і виник від природного схрещування листового буряка західноєвропейського походження і малоазійського коренеплідного буряка. І що ця гібридизація проходила протягом декількох століть. Перші популяції сілезького буряка мали в часи Ф. Ахарда підвищену, порівняно з типовим коренеплідним буряком, цукристість – 10–12% [8, 14].

У першій половині XIX ст., завдяки державній політиці протекціонізму, найуспішніше цукробурякова промисловість розвивалася у Франції, чому сприяла і політична ситуація. В 1806 р., у відповідь на континентальну блокаду Англії, яку розгорнув Наполеон, британський флот блокував європейські порти, перекривши звід

колоніальних товарів, в т. ч. і тростини. Відтак, у Франції почали збільшувати посіви буряку, а приватним особам видали 500 патентів на виробництво бурякового цукру. Звісно, в першій половині XIX ст. Франція була провідною країною в галузі селекційних досліджень цукрових буряків. Результати цієї роботи були вражаючими: якщо в 1830 р. цукристість буряків тут була 10,5%, то 1860 рр. – уже 13,6% [8, 27].

Тоді ж лабораторні досліди із добування цукру з буряків проводилися й у багатьох інших країнах, зокрема й Російській імперії. Тут засновником цукровиробництва був Я. Єсіпов, з ім'ям якого пов'язаний бурхливий розвиток галузі в імперії. В 1803 р. він і Є. Бланкеннагель в маєтку Аляб'єво Тульської губ. побудували перший у Росії цукровий завод. Технологія одержання цукру в той час була ще примітивною: вичавлений з буряків сік очищували, упарювали в казанах на відкритому вогні до густого сиропу, а потім відкрystalізували з нього цукор. На багатьох заводах Європи для очищення соку використовували бичачу кров, яєчний білок, кислоти. На Аляб'євському заводі для цього використовували гашене вапно (цей спосіб популярний і тепер). Вихід цукру на Аляб'євському заводі становив 1% від ваги переробленої сировини. Попри це, до кінця 1810 р. у Росії було вже 8 цукрових заводів, 1840 р. – 140, а на 1848 р. – 380. Площа посівів цукрового буряку за цей час зросла з 400 – до 40 тис. дес., а в 1848 р. з неї отримували 1 млн. пуд. цукру [7, 53].

З другої чверті XIX ст. основне виробництво бурякового цукру сконцентрувалося на українських землях. У 1800 р. Сенат прийняв рішення відводити землі в південних регіонах України всім бажаючим вирощувати цукрові буряки. В Україні були сприятливі для цього кліматичні умови, великі площі родючих ґрунтів і чимало дешевої робочої сили. Вже у 1820-х рр. на Київщині, Чернігівщині, Поділлі, Харківщині, Полтавщині почався справжній цукровий бум. В результаті, 68% цукроварень в імперії були в Україні. Вагомий внесок у розвиток цукроваріння на українських землях зробив граф О. Бобринський, який переніс свою справу з Тульської губ. у м. Смілу. 1848 р. він придбав тут 45 тис. дес. землі з 12 тис. кріпосних і за 10 років побудував в околицях міста 6 цукрових і 1 рафінадний завод. На його підприємствах істотна увага приділялась і дослідям з підвищення вмісту цукру в буряках, завдяки чому показник цукристості вдалося підняти до 16% [9, 47, 48].

Найінтенсивніше цукрова промисловість розвивалася на Правобережній Україні, де сконцентрувалися великі маєтки з родючими ґрунтами. Попри, високу ціну на цукор, його збут постійно зростає. Зацікавлені в надприбутках від його продажу, передові поміщицькі господарства почали виявляти зацікавленість до сортів буряку, а найбільші землевласники почали купувати продуктивні селекційні сорти цукрового буряку в Західній Європі. Головним чином, вони були тоді відомі за двома типами: французьким (Castelnaudary) і німецьким (сілезький білий). Нові підходи у селекції та насінництві були започатковані також переважно селекціонерами закордонних насінневих фірм: Вільморен (Франція), Діппе (Німеччина), Раббетте і Гізеке (Німеччина). Блискучими були результати селекційних робіт відомого французького селекціонера Л. Вільморена, насінневим матеріалом якого користувалися всі країни Європи.

В Російській імперії зростання площ і норм посіву цукрового буряку, постійне підвищення вимог щодо його цукристості та врожайності сприяли створенню великого внутрішнього ринку з купівлі і виробництва якісного насіння цієї культури. Це зумовило необхідність організувати селекційно-насінневі дос-



лідні станції при приватних цукрових заводах в районах бурякосіяння. На перших етапах основним завданням цих закладів була підтримка на високому рівні сортів іноземного походження. Пізніше почалися спроби отримання нових власних сортів для меншої залежності від французьких і німецьких насінневих фірм. Однак селекційні роботи в українських землях розвивалися повільно. Головним гальмом покращення якості цукрового буряку, на думку Е. Заленського, було «домашнее разведение свекловичных семян, которым по-головно занимались все сахарозаводчики» [10, 123], що негативно впливало на якість буряків і підвищення їх цукристості.

Відсутність особливої мотивації в підвищенні цукристості пояснюється також тим, що на початку розвитку цукрової галузі цукрозаводчики бачили в своєму виробництві, в першу чергу, можливість отримати спирт. Прибуток, який вони отримували від цього продукту, в перших цукроварів був рівний прибутку від збуту цукру. Першопочатково цукрова промисловість була не самостійною галуззю сільськогосподарської промисловості, а допоміжною до винокурної. Незважаючи на ці тенденції, у 1880–90-х рр. майже в усіх великих поміщицьких господарствах почалося масове покращення цукрових буряків за цукристістю, шляхом відбору найбільш цінних коренеплодів методом питомої ваги та за допомогою поляриметра, винайденого Л. Вільмороном.

Поступовий розвиток селекційно-насінневої справи на українських землях спонукав до створення спеціалізованих установ, які б займалися тільки селекційною роботою. Так, у 1880-х рр. виникають перші вітчизняні селекційні установи: Немерчанська (заснована 1886 р. у маєтку К. Бушинського у м. Немерча Подільської губ.), Уладово-Люлинецька (Вінничина, 1888 р.), Верхняцька (Черкащина, 1899 р.), Білоцерківська (1900 р.), Ялтушківська (1898 р.), Веселодолянська (Полтавщина, 1925 р.) дослідно-селекційні станції [11, 39]. Підвищені вимоги до якості насіння, застосування наукових підходів у селекції і великий ринок збуту в Російській імперії призвели до перетворення насінневих господарств на селекційно-насінневі фірми, такі як Бушинського і Лонжинського в Немерчі (1886 р.), Янаша в Даньківці (1888 р.), які виробляли до 80 тис. пуд. сортового насіння цукрового буряку на рік [6].

Одним з найкращих селекційно-насінневих господарств останньої чверті XIX ст. було Уладівське, яке виробляло щорічно 2700 пуд. покращеного вітчизняного насіння. Середня цукристість соку відібраних коренів в Уладівці 1885 р. становила до 17,7%, за доброякісності соку від 89,3. Шпиківське господарство вирощувало щорічно 12 тис. пуд. насіння цукрового буряку, Смілянський і Шполянський маєтки Бобринських – 21 тис., Майзеля – 11,5 тис. [12, 7]. Це свідчило про зацікавленість у власному насінні й використанні нових методів селекції (індивідуального відбору і поляриметричних досліджень). Вітчизняні вчені-селекціонери й організатори дослідної справи, такі як Л. Семполовський, М. Харкевич, А. Зайкевич, С. Богданов, Е. Заленський, Е. Карлсон, Ф. Куделька розробили і впровадили методи зі збільшення врожайності та цукристості буряків вітчизняних сортів. Ця практика показала, що вітчизняна селекція й її методи роботи були передовими як на той час, так і в подальшому розвитку галузі.

З часом збільшення цукристості загальмувалось і вже не відповідало витратам на селекційну роботу з цукровими буряками. Практичний досвід вирощування буряків, нагромаджений до кінця XIX ст. прогресивними господарствами, майже вичерпав свої мож-

ливості. Тому головним питанням еволюції селекційної роботи з цукровим буряком стало створення наукової бази для підвищення продуктивності галузі. Так, у Програмі роботи і в Уставі Всеросійського товариства цукрозаводчиків зазначалося питання про необхідність створення наукових закладів, які займатимуться вивченням нагальних проблем цукрової галузі Російської імперії [7, 34]. Одним із перших ініціаторів, які займалися проведенням наукових досліджень в буряківництві, був В. Бобринський. У лютому 1892 р., під час щорічної наради цукрозаводчиків, саме він підняв питання впровадження науково-практичних досліджень у селекції цукрових буряків. За візирець науково-дослідного закладу, де проводились планові дослідни, пропонувалось взяти дослідну станцію в Галле (Німеччина).

Зважаючи на те, що в різних господарствах застосовувалось насіння різних сортів буряку, одним із найактуальніших для цукрозаводчиків питань було порівняння цих сортів. Такі заходи давали змогу визначити сорти, що найбільш продуктивні для вітчизняного виробництва. Для цього взяли 8 сортів фірми «Вільмороен», 6 – «Клейнванцлебен», а також «Імперіаль-Кнауера», «Електораль», «Мангольд» і «Sgaeiber». Сорти були взяті із заводів і маєтків, які займалися насінництвом цукрових буряків. Для випробування кожне господарство направило на адресу Бюро Харківського Товариства сільського господарства по 12 пуд. насіння, що було направлено для випробувань на дослідні поля.

Згідно з інструкцією А. Зайкевича, що була розроблена для отримання об'єктивних даних, сортам були надані номери без зазначення назви. Для проведення випробувань вибрали 18 господарств у Київській, Подільській, Волинській, Харківській, Курській, Воронезькій, Тамбовській, Самарській губ. У числі тих, хто створили дослідні поля у своїх господарствах, були граф В. Бобринський, адміністрація Вільшанського господарства графині М. Браницької, адміністрація Уладівського господарства тощо. Результатами впровадження нових методів селекції стало збільшення вмісту цукру в коренях буряків з 14% у 1870-х рр. – до 15,2% – наприкінці XIX ст. і до 18,1% – у 1910 р. [7, 36]. Стрімко покращилася й якість цукрових буряків як сировини.

Таким чином, можна зробити висновок, що в період зародження цукробурякової промисловості в першій половині XIX ст., лідерами з розвитку цієї галузі були Франція та Німеччина. В українських землях більш інтенсивний розвиток цукрової промисловості почався в другій половині XIX ст., що створило передумови для зародження вітчизняної селекції, котра з часом стала конкурентоспроможною із закордонною. Наприкінці століття на території українських земель були засновані й перші спеціалізовані селекційні установи, результатом діяльності яких стало відчутне підвищення продуктивності цукробурякового виробництва.

1. Семполовский Л.Л. Уладово-Люлинецкая селекционная станция // Труды Уладово-Люлинецкой опытно-селекционной станции за 1888–1928 гг. – К., 1930. – Вып. 1.
2. Зайкевич А.Е. О некоторых сторонах культуры сахарной свеклы. – Б. м., 1884.
3. Куделька Ф.К. Сахарная свекла и ее культура. – СПб., 1895.
4. Богданов С.М. Русская техника свекловичной культуры // Сельское хозяйство и лесоводство. – 1889. – № 7.
5. Харькевич Н.К. К вопросу о свекловичных семенах // Записки Киевского О.Р.Т.О. – К., 1889.
6. Заленский Э.Ю. О селекции сахарной свекловицы // Труды Первого съезда по селекции сельскохозяйственных растений и семеноводству. – Х., 1911.
7. Франкфурт С.Л. Культура сахарной свеклы по данным Сети опытных полей Всероссийского общества сахарозаводчиков за десятилетие 1901–1910 гг. – К., 1912.



8. Лихочвар В.В. Рослинництво. Технології вирощування сільськогосподарських культур. – Л., 2002.
9. Імас Є.В. Формування та розвиток цукробурякового підкомплексу в Україні. – К., 1999.
10. Ільевич С.В. Очерки истории свеклосахарного производства в Украине: люди, события, факты. – Нежин, 2007.
11. Орловський М.І. Особливості селекції і насінництва цукрових буряків // Сільське господарство України. – К., 1947. – № 7.
12. ЦДАУК, ф. 730, оп. 1, спр. 88.

Mazur O.O. The development of sugar beet production in Ukraine (the second half of the XIX – the early XX c.). In the article is analysed the process of emergence and growth of sugar beet production in the Ukrainian lands in the second half of XIX – early XX c.
Key words: sugar industry, sugar beet varieties, breeding, seed business.

Ю. І. Глизь

КИЇВСЬКА МІСЬКА ДУМА: ВЗАЄМОЗАЛЕЖНІСТЬ МІЖ СОЦІАЛЬНИМ СКЛАДОМ ГЛАСНИХ ТА ЕФЕКТИВНІСТЮ ЇХ ДІЯЛЬНОСТІ (1871–1914 рр.)

Досліджується соціальний склад гласних Київської міської думи. Простежується взаємозалежність їхньої діяльності від освітньо-професійного рівня, досвіду міського врядування.
Ключові слова: Київська міська дума, гласні, соціальний склад, вибори, каденція.

Державна реформа місцевого управління була покликана залучити містян до впорядкування благоустрою міст як середовища їхнього проживання та діяльності. Пропонувалося запровадити й нові управлінські механізми: всестанова виборність, самоврядність, фінансова самостійність. Положенням 1870 р. верхня влада допускала до управління міським господарством тих, хто міг наповнювати його скарбницю і спрямовувати кошти на розвиток інфраструктури міста. Дума отримувала право формувати міський бюджет і піклуватися про благоустрій міста.

Мета цієї статті – дослідити соціальний, зокрема й освітній, склад гласних Київської міської думи, виявити ефективність їхньої діяльності та простежити взаємозалежність між походженням і громадською активністю гласних. За одиницю «виміру» беремо часовий термін – одна каденція. Важливо простежити, за якими критеріями виборці оцінювали потенційних гласних: станове походження, освітньо-професійний рівень, досвід міського чи державного врядування, власне бажання бути гласним, активність у роботі комісії управи або інші заслуги перед громадою міста.

Особливістю перших київських виборів було те, що гласних обирали не знаючи їхніх якостей, через відсутність передвиборчих зустрічей з містянами. Заможні кандидати першої і другої категорій, через агітацію та підкуп нав'язувалися виборцям третьої й, як наслідок, 30-ти тисячна категорія міщан-виборців у першій каденції думи не отримала свого представника. Більшість гласних вважали, що це звання почесне і не потрібно буде щоденно працювати в комісії управи. Роботою перших гласних кияни лишилися задоволені: вони зуміли забезпечити центр міста ліхтарями, новими мостовими і водогоном. Більше того до наступного складу думи (1875 р.) було обрано фахівців із газоосвітлення, залізничного транспорту, прокладання водогону (Струве, Рилєєв, Донат, Альохін). Почали практикувати відрядження за кордон для переймання європейського досвіду брукування шляхів, тротуарів й закладан-

ням скверів і парків. Заслугою гласних цієї каденції було зведення будови міської думи на Хрещатику.

Неосвіченість киян третьої категорії знову була використана на виборах наступної каденції (1879 р.). Місць у думі були позбавлені кияни, які обрали 21 гласного не зі свого середовища, а з перших двох категорій. Гласні нової каденції (1883 р.) продовжували займатися благоустроєм міста, розширювати водогінну мережу і значну увагу приділяли освіті киян, заснувавши шість однокласних училищ. Проте, вони ж відхилили проекти потрібних Києву каналізації і конки [1, 79].

Внесок кожного гласного кияни могли оцінити завдяки місцевій пресі, а також «Известий Киевской городской думы», на сторінках якої вміщалися протоколи засідань, звідки містяни дізнавалися про ініціативи гласних та їх відвідування думи. Хоча ні тим, ні іншим вони не відзначалися – на засіданнях часто не було кворуму і лише 1/5 з них відвідували більшу половину засідань. Траплялося, що міський голова розшукував гласних і запрошував до роботи, тому дума розпорядилася публікувати у газетах списки відсутніх. Ініціативи гласних були також незадовільними – за перші три каденції (1871–1882 рр.) від них надійшли 86 пропозицій, більшість з яких були несуттєві [2, 194–195]. Для ілюстрації соціального, освітнього і релігійного складу гласних у перші три каденції звернімося до таблиці 1.

Табл. 1

Освітній, становий і етнічний склад гласних [3, 96–101]

Термін повноважень Категорій	1871-1875 рр.			1875-1879 р.			1879-1883 р.		
	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Гласні з вищою освітою	10	9	11	8	17	6	10	11	11
середньою	4	10	9	3	3	1	5	6	4
домашньою	10	5	4	12	4	17	9	7	9
Гласні привілейованого стану	15	13	24	10	20	6	12	13	10
непривілейованого стану	9	11	–	14	4	18	12	11	14
Гласні православного віросповідання	19	23	23	15	22	23	17	21	23
юдеї	–	–	–	3	2	–	3	2	–
протестанти	5	1	1	5	–	1	4	–	1

Гласних привілейованих станів було більше лише у першу каденцію – вони отримали 52 мандати, у другій – 36, третій – 35. Зауважуємо зрівняння кількості тих й інших. Гласні з вищою освітою постійно становили половину складу. В усіх без винятку каденціях купці мали більшість: у першій – 26 мандатів, другій – 35, третій – 36. Друге місце, з невеликою різницею, поділяли між собою чиновники і професори, але вже з 1879 р. професура витіснила чиновників, отримавши у думі 17 місць [2, 165, 178].

Верховну владу також цікавила залежність активності гласних від їх соціального походження, а тому сенатор О. Половцев вивчав зайнятість гласних у роботі комісії управи з врахуванням категорій, від яких ті були обраними. Виявилось, що 1878–1880 рр. їх участь була однаково активною: за три роки у комісіях працювали 49 гласних від першої категорії, 45 – від другої і 39 – від третьої. Найбільшою активністю вирізнялися гласні першої категорії – О. Лєсков і Г. Ейсман, від другої – О. Кониський. Недосконалістю виборів користувалися підприємці, котрі скуповували довіреності для обрання в думу лояльних до себе гласних. 1879 р. за ними проголосували 387 виборців, що склало 53% від тих, хто взяв участь у виборах [2, 146–147, 224–225].



Починаючи з 1883 р., через кількадевні вибори в третій категорії, дума перейшла на голосування по адміністративних дільницях міста, запозичивши європейський досвід. Крім цього, успіхом каденції стали заснування Київського кредитного товариства і відкриття першої телефонної станції з 60 телефонними апаратами. Дума 1887–1893 рр. отримала назву «семирічної», адже термін її повноважень було продовжено до часу проведення перших виборів за новим Миським положенням 1892 р. [4, 1–9]. Діяльність гласних цього складу думи можна визнати переломною у перетворенні Києва на європейське модерне місто. В цей час запущено електричний трамвай, що став першим у Російській імперії, почала діяти централізована каналізація, розпочалося постачання киян артезіанською водою, відкрилося перше міське підприємство – скотобійня, котре почало наповнювати міський бюджет. Було закладено будівництво гавані на Оболоні, а також із розмахом відзначено 900-річчя хрещення Русі, в ході якого Київ прикрасив пам’ятник Б. Хмельницькому на Софіївській площі. З розвитком залізничних перевезень, Київ набував значення торгово-промислового і культурно-освітнього центру Південно-Західного краю імперії.

Щокаденції склад гласних думи оновлювалася більше, ніж на половину, що свідчило про бажання киян поліпшувати її кадровий склад (таблиця 2).

Табл. 2

Кількість переобраних гласних

Рік нової каденції думи	Кількість переобраних гласних	%-ве співвідношення до усіх (72)
1875	35	48%
1879	32	44,40%
1883	22	30,50%
1887	29	40,30%

Стосовно міських голів, то всі, крім професора-правника М. Ренненкампа і професора-богослова С. Сольського, походили із заможних родин, або самі стали мільонерами. За головування С. Сольського (1887–1900 рр.), який успішно виконував обов’язки члена управи з 1879 р., Київ досяг стабільного розвитку. Голова думи І. Толлі був знаним філантропом, скажімо, на будівництво церкви Благовіщення він виділив 75 тис. руб., а на Межигірську ремісничу школу – 10 тис. [5, 7–28]. Отже, склад Київської міської думи, за Положенням 1870 р., формувався з купців, чиновників і професорів. Місце у думі їм гарантували розміри власності, внаслідок чого, вони потрапляли до списків виборців перших двох категорій. Їх відрізняла ще й соціальна активність, а тому за них віддавали голоси виборці третьої категорії, замість того, щоб обирати власних кандидатів. Тому першочергово дума розвивала центр Києва, де мешкали у власних садибах заможні гласні [2, 146–147].

Разом з тим, на думку київського губернатора Л. Томари, відсутність державного і міського контролю призвела до допущення гласними «лихоїмства, весьма среди них распространённого». Міський секретар думи М. Демочані зауважував, що вони використовували свою посаду «с точки зрения личных интересов» і за безцінь скуповували міську власність, як гласні Я. Бернер і Т. Кибальчич. Виявилось, що служіння місту потребувало не лише моральних якостей, а й «известного умственного развития» гласних [6, 102зв.–103, 193зв.–194].

Запроваджуючи Миське положення 1892 р., центр намагався ліквідувати вади попереднього виборчого

процесу, шляхом обмеження виборців з незаможних та малоосвічених, які не виявляли активності і під час виборів, і у званні гласних та найбільше піддавалися маніпулюванню. Найсуттєвіші зміни стосувалися розміру майнового цензу (не менше 1,5 тис. руб. для губернських міст), внесення у списки виборців наймачів квартир, ліквідація одного із шляхів підкупу голосів – передачу довіреностей представникам від установ, товариств, компаній, монастирів і церков [7, 33–40]. Якщо раніше право голосу мали всі платники податку, то за новим положенням коло виборців звузилося до заможних киян – промисловців, купців першої і другої гільдій та домовласників. Кількість гласних у Києві допускалася не більше 80 осіб. З правом голосу в кожен каденцію думи вводилися по одному представнику від повітового земського зібрання і духовного відомства. Ними були голова повітової управи із справ земського господарства Г. Вишневський та голова духовного відомства, протоієрей С. Трегубов [1, 180–183].

Вже на перших виборах 1894 р. нове законодавство кардинально вплинуло на склад думи: першість тепер займали чиновники, які отримали 47 депутатських мандатів, тоді як купці – лише 25. Найвизначнішим досягненням нової каденції було заснування Політехнічного інституту, до чого значні зусилля приклав голова думи С. Сольський, котрий відстоював перед Петербургом важливість його відкриття у Києві та домовився з військовим відомством про виділення землі під будівництво. Також з успіхом пройшла Київська сільськогосподарська та промислова виставка (1897 р.). За наступну каденцію, з переобранням С. Сольського, завершилося будівництво гавані на Оболоні (1899 р.) і нового міського театру, який відвідують і сучасні кияни [8, 1–45].

Революційні події наступних років підштовхнули до кардинальної зміни складу думи. Боротьба на виборах, як і робота під час засідань, набули «партійного» характеру. 1906 р. йшла активна агітація партій «проценкістів» (група колишнього голови думи В. Проценка), «прогресистів» (очолювані І. Дьяковим) та «добрининців» (гласного М. Добриніна). Розголосу набули збори чорносотенців на чолі з гласним Ф. Ясногурським і водночас монархічних партій. Внаслідок такої активності, кількість новообраних гласних, за визначенням автора так званого «лівого» спрямування, нараховувала 42 особи, «правого» – 30 [9, 20, 23, 26]. Новообрану думу в пресі називали «визвольною», а першість у ній посіли гласні інтелектуальних професій (професори і вчителі), котрих було 21, купців – 19, чиновників – 17.

Очоловав цю думу лідер «прогресистів» І. Дьяков, який і був обраний міським головою. Ще будучи гласним минулої каденції, він успішно виконував обов’язок голови комісії з освітлення міста й театральну. З його ініціативи, відкрився Комерційний інститут, з успіхом пройшла Всеросійська промислова виставка, а в наступні роки – перша російська олімпіада і перший всеросійський з’їзд представників міст з питань покращення міських фінансів 1913 р. Крім цього, «прогресисти» відзначилися відкриттям санітарної станції, успішну діяльність якої відзначив професор Д. Заболотний, визнавши її найкращою у всій імперії [9, 53]. 1908 р. киянам стали постачати артезіанську воду, а 1909 р. за 1 млн. руб. дума викупила в акціонерного товариства каналізацію, яка відтепер стала власністю міста. У доповнення програми муніципалізації підприємств було прийнято рішення достроково викупити Товариство міської залізниці.

На наступних виборах основна боротьба розгорілася між партіями «прогресистів» та так званих «на-



ціоналістів», а фактично – російських шовіністів. Боротьба точилася жорстока, на кожній дільниці велася агітація, а газети висвітлювали усі подробиці виборчих баталій. В результаті, до думи пройшла більшість за списками «націоналістів», які обрали головою того ж І. Дьякова. Як бачимо, політичне життя Києва початку ХХ ст. відзначалося появою виборчих партій, які створювали гостру конкуренцію між собою. Стабільна постійність складу в три каденції поспіль (1898–1906 рр.) зумовлювала прийняття більш перспективних і практичних рішень на користь міста. Різка зміна в останню каденцію була зумовлена гострою партійною боротьбою між партіями «націоналістів» та «прогресивістів», перемогу в якій отримала перша.

Підсумуємо. Якщо в перші каденції гласних з вищою освітою обиралися біля 1/3, то після запровадження Положення 1892 р. – не менше половини. Соціальний склад гласних також змінився: за Положенням 1870 р. у думі переважали купці, а вже на початку ХХ ст. – чиновники. Найбільшим з успіхом відзначилися гласні каденцій 1887–1902 рр., завдяки їх професійному й освітньому рівням. Верховна влада, через зміни в законодавстві, усунула від управління містом соціально-пасивну частину виборців, місце якої посіли чиновники.

1. Глизь Ю. *Київська міська дума: виборці, гласні та виборчі практики (1871 р. – початок ХХ ст.)* // *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* – К., 2013. – Вип. 22.
2. *Записка сенатора А. Половцева о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Киевской губернии.* – СПб., 1882. – Ч. 1.
3. *Держархів м. Києва (далі – ДАК).* – Ф. 163. – Оп. 39. – Спр. 211.
4. *Известия Киевской городской думы.* – 1880. – № 3.
5. *ДАК.* – Ф. 163. – Оп. 34. – Спр. 1006.
6. *Центральний державний історичний архів України в м. Києві.* – Ф. 442. – Оп. 560. – Спр. 150. – Ч. 1.
7. *Горбачев В.П. Реализация избирательных прав по Городской реформе 1892 г. в Украине* // *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності.* – 2012. – № 3.
8. *Держархів Київської обл. (далі – ДАКО).* – Ф. 9. – Оп. 12. – Спр. 65.
9. *Ясногурский Ф.Н. Характеристика деятельности киевского общественного управления за истекшее четырехлетие 1906–1910 гг.* – К., 1910.

Glyz' Y.I. *Kyiv City Council: interdependence between the social structure glasny and effectiveness of their activities (the 1871–1914ths).* In the article is investigated the social structure of the Kyiv city council glasny. Is examined the interdependence of their activities from the educational and professional level, experience in city governance. **Key words:** Kyiv city council, glasnyi (deputies), social structure, elections, cadence.

Н. А. Ковальова

ПЕРЕДУМОВИ «АГРАРНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ»: ДВОРЯНСЬКЕ ПИТАННЯ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті з'ясовується сутність дворянського питання, аналізуються симптоми зубожіння дворянського стану як однієї з передумов «аграрної революції» у Російській імперії, і зокрема в українських губерніях.

Ключові слова: дворянство, поміщики, зубожіння.

Аграрна криза кінця ХІХ ст. у Російській імперії виявилася найбільш відчутною для більшості населення, особливо загостривши становище таких антагоністичних верств суспільства, як дворянство і селянство. Це була криза зернового господарства, зумовлена появою на європейському ринку дешевого американського хліба. Її ознаки у Російській імперії були відчутні з 1881 до

1897 рр. [1, 83–84, 162, 165]. Об'єктивні труднощі, суб'єктивна нездатність поміщиків переорієнтувати господарство та відмовитися від звичного способу життя, а також політика протекціонізму зумовили у 1890-х рр. постановку на державному рівні дворянського питання.

У сучасній історичній літературі переважна увага дослідників зосереджена на з'ясуванні сутності аграрного питання. Дворянське питання розглядається по-біжно, при характеристиці дворянського господарства, землеволодіння [2; 3] і проурядових ініціатив у вирішенні аграрного питання [див., напр.: 4]. Найбільш ґрунтовно дворянське питання наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. було сформульоване у монографії радянського дослідника Ю. Соловйова [5], але сьогодні воно потребує переосмислення й нового змістовного наповнення, а також встановлення його взаємозв'язку із селянським питанням. Метою цієї публікації є з'ясування сутності дворянського питання (його економічних аспектів) та урядово-бюрократичного бачення шляхів його вирішення.

Дворянство досить тривалий час відігравало провідну роль у політичному, культурному та громадському житті Російської імперії. Однак, внаслідок скасування кріпосного права й у процесі індустріалізації, держава поставила дворянське господарство у вкрай скрутне економічне становище [3, 24–25]. Одним із перших на початку 1870-х рр. тенденцій занепаду поміщицького господарства відзначив професор хімії, землевласник Смоленської губ. О. Енгельградт, який мав власне господарство розміром 600 дес. Становище у пореформеному селі 1879 р. він охарактеризував наступним чином: «Селяни угиснені, поміщикам від цього користі ніякої, землеробство занепадає..., пани пішли на службу. Держава бідна» [6, 397], а через існування конфлікту інтересів дворянства і селянства [6, 149], господарство у Росії стане можливим лише тоді, коли припиниться боротьба поміщика з селянином [див.: 7, 190].

Процес швидкого обезземелення давнього маєтного дворянства, занепаду багатьох поміщицьких господарств, які не змогли пристосуватися до нових умов ведення господарства, отримав російськомовну назву «оскуденіє» від однойменних нарисів спадкового дворянина Тамбовської губ. С. Терпигорева, які з 1880 р. публікувалися на сторінках «Отечественных записок». Цей термін широко ввійшов до наукової й публіцистичної літератури з дворянського питання [8, 6, 55]. Процеси розорення поміщиків на Херсонщині у спогадах описав і відомий український громадський діяч Є. Чикаленко. Загальною тенденцією того часу він вважав нераціональне ведення господарства поміщиками, які прагнули швидкого збагачення, але не враховували природних умов краю й банкрутували [9, 40–41]. До втрати маєтків призводило і ведення непомірно розкішного життя [9, 53, 121–122].

У скрутне економічне становище землевласників ставила протекційна політика держави щодо розвитку промисловості: кошти із сільського господарства вилучалися з допомогою митного протекціонізму та оподаткування [8, 266; 10, 188]. Сучасний чернігівський дослідник В. Шевченко серед причин занепаду дворянського господарства називає: позбавлення дворян державного кредитування, помітний відтік робочої сили з поміщицьких господарств та нестачу коштів на капіталізовану перебудову останніх [3, 25]. Відсутність протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. належного правового регулювання процесу входження суб'єктів аграрних відносин України в ринок констатують Ю. Присяжнюк та Л. Горенко [11, 95]. Найбільш гостро негативні наслідки капіталістичного розвитку



відчували дрібно- та середньоземельні поміщики.

Загалом, у Російській імперії, станом на 1 січня 1897 р., налічувалося 1853184 спадкових, особистих дворян та класних чиновників (із сім'ями), що становило біля 1,5% чисельності населення [8, 44]. 30–40% дворян на початку ХХ ст. були забезпечені землею, а майже 30% дворянського стану були зайняті на державній службі [8, 131]. 2/3 дворянських сімей (66,4%), за даними обстеження землеволодіння 1905 р., були зафіксовані як безземельні дворяни [12, 78]. Джерелом прибутків для значної частини дворянства стали державна, земська служба, приватне підприємництво, дрібне хліборобство. Таким чином, відбувався процес переходу дворян-землевласників до інших соціальних та професійних груп, їх пауперизація та люмпенізація [13, 95–96].

Українська історична наука, через «огріхи земельної статистики», – констатує О. Реєнт, не має точних даних щодо розмірів дворянського землеволодіння початку ХХ ст. й критеріїв поміщицтва [14, 205, 210]. Радянська історична наука критерієм належності до поміщицтва на початку 1970-х рр. визнавала володіння не менше 100 дес. землі [15, 155], на початку 1980-х рр. – 50 [16, 21]. За підрахунками Л. Іванова, у 1905 р. в українських губерніях налічувалося 31165 дворянських маєтків, а дворянські землі становили 24,8% усіх земель, проти 19% в Європейській Росії [17, 206]. За даними Ф. Турченка, налічувалося 35,2 тис. землевласників (з них недворянського походження – 21 тис.) [16, 25]. Н. Теміровою встановлена наявність 14,2 тис. дворян та 7,4 тис. землевласників недворянського походження, тобто 21,6 тис. землевласників, що з членами їхніх сімей становило 147,7 тис. осіб або 0,6% загальної кількості населення України [2, 63]. Дворяни на початку ХХ ст. залишалися найпопулярнішою групою землевласників – в Україні на їхню долю припадали 76,1% поміщицьких земель. На Правобережжі вони обіймали 90,3% поміщицьких земель, на Лівобережжі – 79,4, на Півдні – 60,1 [2, 119].

Основним симптомом дворянського зубожіння вважалася втрата землі, яка після відміни кріпосного права виступала основним показником достатку для поміщиків. За 43 роки (з 1862 до 1905 рр.) площа дворянського землеволодіння скоротилася на 41%: за матеріалами 45 губерній Європейської Росії, з 87 до 51 млн дес. (за даними С. Дубровського – 53,2 млн дес.). До обігу потрапило більше 90% землі давньодворянського фонду [8, 53–54, 130; 15, 144, 172; 12, 94]. В українських губерніях упродовж 1863–1914 рр. земельна власність дворян, за даними В. Шевченка, скоротилася майже на 10 млн дес. Із 44,1 млн дес. земельного фонду у власності дворян тут залишилось 20,6 млн дес. або 46,6%, у власності церкви та держави – 3,4 та 7,7, відповідно, до українського селянства перейшло 20,1 млн дес. або 45,7% усього земельного фонду [3, 24, 30]. Швидкими темпами дворянське землеволодіння зменшувалося у Катеринославській, Таврійській та Херсонській губ., де дворянство втратило 3/5 землі [див.: 5, 231; 18, 58; 2, 60]. У лівобережних губерніях (Полтавській і Чернігівській) дворянське землеволодіння скоротилося більше, ніж на половину, а у Харківській – на 60%. Найбільшу стійкість виявило дворянство Правобережної України, яке втратило менше третини земель [18, 58–59]. Тут штучно стримувалась участь у ринково-поземельних операціях польського населення, а Є. Чикаленко вказав і на заборону купувати та орендувати землю євреям [3, 26; 9, 179].

На початку 1890-х рр. біля 60% дворянських маєтків, за урядовими даними, належали до категорії дрібних (розміром від 10 до 100 дес.) [5, 205]. Більше

80% дрібномаєтних володінь на початку ХХ ст. не перевищували 50 дес. Основна маса дрібномаєтних дворян зосереджувалася у лівобережних губерніях, де проживали нащадки козацької старшини і дворян колишніх сторожових ліній [8, 64–65]. Маєтків площею 50–100 дес., за підрахунками Н. Темірової, налічувалося 5,5 тис. (25,3% від загальної кількості землевласників), що становило 2,4% поміщицького землеволодіння [2, 126].

До середньомаетного дворянства на початку 1890-х рр., за урядовими даними, належали менше 40% дворянських маєтків у Російській імперії [5, 205]. В українських губерніях найчисленнішу групу становили середні господарства площею 100–1000 дес. (59,8% загальної їх кількості – 12,9 тис.), на долю яких припадало 34% поміщицького землеволодіння (4,7 млн дес.) [2, 126]. Маєтки площею понад 1 тис. дес. становили 14,9% у загальній кількості поміщицьких господарств, а належна їм земля обіймала 63,6% поміщицької (8,9 млн). Найміцніші позиції велике господарство мало на Правобережжі – 69,1% поміщицьких земель, найменший відсоток земель великих власників припадав на Лівобережжя – 47,8% [2, 128].

Більшість землі у Російській імперії знаходилася у руках великих землевласників: три четверти усього приватного землеволодіння на початку ХХ ст. належало 27,8 тис. власникам. Майже 2/3 земельної площі (більше 70%) належало латифундистам із дворян (Приуралля, прибалтійські, 9 західних та південні степові губернії). 155 великим земельним власникам (102 сім'ї) у 1905 р. належало близько 30% всього дворянського земельного фонду [8, 66–67]. В українських губерніях налічувалося 109 господарств площею понад 10 тис. дес. (0,5% загальної кількості), 56 з яких знаходилися на Правобережжі [2, 128]. Процеси земельної мобілізації найменше вплинули на становище великого землеволодіння, дрібні і середні землевласники розорялися й банкрутували. Однак, поряд з цим, дворянство виступало й основним покупцем землі.

Іншим важливим симптомом дворянського зубожіння було зростання заборгованості дворянських господарств. За інформацією міністра фінансів С. Вітте, вільними від іпотечних боргів були 58% площі всіх дворянських земель Європейської Росії – цей показник був досягнутий за рахунок північних, а також Чернігівської й Таврійської губ. У місцях основного зосередження маєтного дворянства земля, вільна від боргу, складала від половини до третини всієї площі дворянського землеволодіння [5, 232]. З боргами дворянство не розплачувалося і банки змушені були постійно надавати нові пільги та відстрочки, які тривали аж до 1908 р. [5, 234; 19, 66]. Загальна сума іпотечної заборгованості банкам і приватним особам, за підрахунками С. Дубровського, становила 5 млрд. руб. [12, 124]. Найвищий відсоток заставлених маєтків – від 50 до 90 – припадав на райони з домінуванням капіталістичної системи землеволодіння, серед яких були Південь України та Правобережжя [2, 106]. В умовах стихійного розвитку ринкових відносин, проблема довгострокового кредитування постала досить гостро.

Іншою серйозною проблемою для землевласників у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. залишалася забезпечення маєтків робочою силою. Сільськогосподарський ринок робочої сили формувався стихійно, його особливостями були нерівномірне й нестабільне забезпечення поміщицьких маєтків працівниками, особливо сезонними. Він залежав від щорічного рівня добробуту кожної селянської родини, який не піддавався прогнозуванню, залученості хліборобського населення до відхожих промислів, міграційних та urba-



нізаційних процесів. В урожайні роки селяни, перш за все, намагалися зібрати врожай на власній землі [11, 91]. Масового характеру відмова сільськогосподарських робітників працювати навіть за високу платню набула на межі 1890–1900-х рр. [20, 241]. Відтак, поміщицькі господарства опинилися перед загрозою залишитися в період найбільш інтенсивних сезонних робіт без робочих рук.

Провідні кола дворянства намагалися привернути увагу держави до проблем дворянського стану ще з часів Олександра III. На перше місце, серед інших гострих проблем того часу, дворянське питання виступило наприкінці 1895 – на початку 1896 рр. [5, 218, 251; 21, 514]. Для його обговорення у лютому-березні 1896 р., уперше після відміни кріпосного права, було скликано Наряду губернських предводителів дворянства. Вона розглянула більше 80 питань і висунула вимоги нових пільг і привілеїв [5, 220, 222–223]. З 13 квітня 1897 р. – до 24 листопада 1901 р. діяла Особлива нарада у справах дворянства, на чолі з головою Комітету міністрів І. Дурново [21, 514–515; 5, 237, 325]. Однак питання першочергового значення (організація довгострокового кредиту, розширення площі дворянського землеволодіння і забезпечення переваг дворянства на державній службі) не вирішувалися, а задоволені клопотання (збільшення тарифів на імпорту вовну, дозвіл на створення заповідних маєтків, дворянської каси взаємодопомоги) не могли принципово покращити економіку дворянських господарств [5, 325; 22, 57].

Спробу спрогнозувати майбутнє дворянського стану на засіданнях Особливої наради з питань дворянства у 1897 р. зробив міністр фінансів С. Вітте. Зубожіння феодального дворянства він пояснював не втратою привілеїв, а нездатністю конкурувати з класом буржуазії. Порятувати дворянство в умовах капіталістичного ладу, на його погляд, могло обуржуазнення дворянства – зайняття промисловістю, банками. С. Вітте був переконаний, що протягом 50 років дворянство остаточно зубожіє і зникне з політичної арени [5, 291–293, 297].

Представники консервативної бюрократії (наприклад, член Ради міністерства землеробства і державного майна Д. Тімірязев) фундаментальними причинами кризи вважали помилкову економічну політику у другій половині 1890-х рр., засуджували промислову і біржову гарячку [23, 309–314]. Більшість представників бюрократії вказували як на економічні, так і на соціально-правові чинники загострення ситуації у російському селі [24, 159]. Як свідчать дворянські «записки» кінця 1890-х – середини 1900-х рр., одна частина представників дворянського стану основну загрозу вбачала у зубожінні селянства. Інші автори основною проблемою вважали критичне становище багатьох приватновласницьких господарств і, головним чином, різке скорочення масштабів поміщицького землеволодіння і, відповідно, зменшення політичної й адміністративної ролі дворянства на всіх рівнях. Ще однією значною проблемою, на яку систематично, починаючи з другої половини 1890-х рр., звертали увагу влади представники дворянства, було наростання озлоблення селянства проти дворян-землевласників та представників державної влади [20, 240–241].

Ключове, на погляд радянського дослідника Ю. Соловйова, питання для Російської імперії на початку XX ст. полягало у можливості самодержавства і дворянства знайти шляхи до селянства [25, 308]. Однак верховна влада, усвідомлюючи гостроту проблем, які накопичилися, так і не спромоглася аж до 1905 р. приступити до кардинального реформування аграрного ладу [24, 159]. Світові економічні процеси та суто

російські специфічні чинники прирекли дворянство Російської імперії на зубожіння, симптомами якого виступали втрата землеволодіння, занепад господарства, зростання іпотечної заборгованості, втрата станових привілеїв. Інтереси дворянства вступали у протиріччя з селянськими: розорення землевласників посилювало їх економічний тиск на селянство. Ігнорування державою дворянського питання ускладнило становище на селі і посилювало гостроту боротьби, яка стихійно на початку XX ст. перетворилася на «аграрну революцію».

1. Егизарова Н.А. Аграрный кризис конца XIX века в России. – М., 1959.
2. Темірова Н.Р. Поміщики в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк, 2003.
3. Шевченко В.М. Земельний ринок України 60-х рр. XIX – початку XX ст.: Автореф. дис. ... д-ра іст. н. – К., 2011.
4. Священко З.В. «Комісія 16 листопада 1901 р.» та аграрне питання в Росії напередодні революції 1905–1907 рр. // Гуржійвські історичні читання: Зб. наук. пр. – Черкаси, 2011. – Вип. 4.
5. Соловьев Ю.Б. Самодержавие и дворянство в конце XIX века. – Л., 1973.
6. Энгельгардт А.Н. Из деревни: 12 писем, 1872–1887. – М., 1987.
7. Козлов С.А. Рационализаторская деятельность А.Н. Энгельгардта в области землепользования: социально-хозяйственные аспекты // Землеведение и землепользование в России (социально-правовые аспекты): материалы XXVIII сессии Симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. – Калуга, 2003..
8. Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России. 1861–1904 гг. Состав, численность, корпоративная организация. – М., 1979.
9. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). – К., 2003.
10. Дякин В.С. Выбор пути экономического развития России (конец XIX – начало XX в.) // Реформы или революция? Россия в 1861–1917: Мат. Межд. коллоквиума историков. – СПб., 1992.
11. Присяжнюк Ю.П., Горенко Л.М. Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (друга половина XIX ст. – 1905 р.) // Укр. іст. журн. (далі – УІЖ). – 2000. – № 5.
12. Дубровский С.М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма. – М., 1975.
13. Мионов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). – СПб., 1999. – Т. 1.
14. Реснт О.П. Українське пореформенне селянство (1861–1914 рр.): стан землеволодіння // Гуржійвські історичні читання: Зб. наук. пр. – Черкаси, 2011. – Вип. 4.
15. Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России (1861–1904 гг.) // Исторические записки. – 1971. – Т. 87.
16. Рибалка І.К., Турченко Ф.Г. Соціально-класова структура населення України напередодні Жовтневої революції // УІЖ. – 1981. – № 11.
17. Иванов Л.М. Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905–1907 гг. // Исторические записки. – 1957. – Т. 60.
18. Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні. – К., 1973.
19. Краснікова О.М. З історії становлення і функціонування земельних банків в Україні (1861–1918 рр.) // УІЖ. – 1999. – № 6.
20. Беспалов С.В. «Записки» представителей дворянства как источник по аграрной истории России конца XIX – начала XX в. // Актуальные проблемы аграрной истории Восточной Европы X–XXI вв.: источники и методы исследования: материалы XXXII сессии Симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. – Рязань, 2012.
21. Витте С.Ю. Воспоминания. – Т. 2: 1894 – октябрь 1905 гг. Царствование Николая II. – М., 1960.
22. Кочергин І.О. Петиційна діяльність дворян Катеринославської губернії у пореформенний період // Література та культура Полісся. – Вип. 69. – Ніжин, 2012.
23. Беспалов С.В. Причины и характер аграрного кризиса в Центрально-Европейской России в восприятии рос-



сійської бюрократії на рубежі XIX–XX вв. // *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 2012 год: Типология и особенности регионального аграрного развития России и Восточной Европы X–XXI вв.* – М.; Брянск, 2012.

24. Беспалов С.В. *Российская власть перед вызовом аграрного кризиса конца XIX – начала XX в.* // *Государственная власть и крестьянство в XIX – начале XXI в.*: Сб. ст. – Коломна, 2013.

25. *Реформы или революция? Россия в 1861–1917: Мат. Межд. коллоквиума историков.* – СПб., 1992.

Kovalyova N.A. Prerequisites of «Agrarian Revolution»: Nobility Issue in Russian Empire at the End of the 19th – the Beginning of the 20th c. In the article is explained the essence of nobility question, are analysed the symptoms of the nobility impoverishment as one of the «agrarian revolution» prerequisites in Russian empire and particularly in Ukrainian provinces.

Key words: nobility, landowners, impoverishment.

I. М. Жиленкова

АГРОКУЛЬТУРНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.: СТРУКТУРА БЮДЖЕТНИХ ВИТРАТ (на прикладі України)

Визначено вплив державної аграрної політики на рівень конкурентоздатності сільськогосподарської продукції на світовому ринку. Простежено еволюцію поглядів вищих урядових чиновників та зміни законодавчих актів щодо вказаного питання.

Ключові слова: сільське господарство, Російська імперія, державний бюджет, меліорація.

Сільськогосподарська політика Російської імперії на початку ХХ ст. залежала не лише від суто економічних (ринкова кон'юнктура, торговельні тенденції), а й суб'єктивних, внутрішньополітичних чинників. Так, революційні події 1905–1907 рр., хоч і не призвели до конфіскації поміщицького землеволодіння, на що покладало великі сподівання селянство, спричинили все ж зміни державного курсу в аграрній сфері. Слід зауважити, що для правлячої в Російській імперії верхівки, тісно пов'язаної з великим землеволодінням економічними та політичними інтересами, революційний шлях був неприпустимим. Внаслідок цього, питання землевпорядкування після указу 9 листопада 1906 р. було поступово спрямоване в русло еволюційного розвитку. Примари «чорного переділу» почали зникати з політичного горизонту, а власники маєтків могли з легкістю оцінювати перспективи подальшого існування. Тим більше проурядові публіцисти наполегливо використовували свідчення статистиків про те, що навіть збільшення селянських наділів до споживчих норм за екстенсивного господарювання майже цілковито поглинало весь фонд зручних поміщицьких і навіть казенних, удільних та монастирських земель.

Однак більшість проблем у політичній, правовій і соціально-економічній сферах не було вирішено, адже життєвий рівень населення залишався низьким. Підняття його добробуту стало одним із першочергових завдань уряду. Необхідно також було дати поштовх подальшому розвитку сільського господарства, не обмежуючись столипінським землевпорядкуванням і переселенням малоземельних в азійську Росію. «Немає жодної цивілізованої країни, де сільське господарство перебувало б на такому низькому розвитку, як у нас», – констатував часопис гірничопромисловців Донбасу і Придніпров'я [1, 7313].

Слід відзначити, що розрахунки урядових кіл і частини громадськості на те, що столипінське землевпорядкування стане панацеєю вирішення ледве не всіх проблем у сільському господарстві, далеко не справджувалися і навіть почали зникати. В міру того,

як урядова аграрна політика пробуксовувала, «падав градус оптимізму» навіть у правлячому середовищі. У Державній думі четвертого скликання (1912–1917) вже не було «тих переконливих, урочистих і переможних гімнів аграрному землевпорядкуванню, що панували раніше», – писала тогочасна періодика [2, 109]. Віддзеркалюючи суспільні настрої, преса наголошувала, що «медовий місяць землевпорядкувальної епопеї, коли цій галузі було все дозволено, наближається до кінця. Наступає час, коли її оцінять по суті і землевпорядкуванню поставлять вимогу служити сільськогосподарській культурі, а не реакційним політичним цілям» [2, 111].

Водночас у суспільстві зростав інтерес до інтенсифікації сільського господарства шляхом підвищення рівня й ефективності агрономічної науки, впровадження передових технологій, широкого застосування нової сільськогосподарської техніки та знарядь праці тощо. Ряд науковців і громадських діячів дедалі частіше акцентували увагу суспільства на тому, що селяни можуть компенсувати нестачу своїх земельних угідь підвищенням продуктивності господарств. Зокрема професор Московського університету О. Чупров неодноразово заявляв, що подвоєння врожайності дало б такий же результат, як і збільшення площі селянського землеволодіння в імперії на 70 млн. дес. Правляча верхівка, особисто сам П. Столипін, також пристали на цю думку. Якщо до 1905 р. більшість науковців, громадських діячів і навіть представників бюрократії вважали розширення селянського землеволодіння найбільш дієвим засобом вирішення аграрного питання, то тепер усе частіше на чільне місце висувався розвиток якісних продуктивних сил у сільському господарстві.

Агрокультурні заходи дійсно відігравали важливу роль у підвищенні продуктивності польового господарства. Київський, волинський і подільський генерал-губернатор М. Клейгельс, який у липні 1904 р. оглянув низку продуктивних власницьких господарств у губерніях Правобережної України, дійшов висновку щодо незадовільного стану надільних селянських земель. Через «недостатній розвиток землеробської техніки», врожайність тут не перевищувала 60 пуд. з 1 дес. земельної площі» [3, 44зв.]. «Якби техніка польового господарства на селянських полях була доведена до висоти техніки в маєтках приватних землевласників, – відзначав М. Клейгельс, – то врожайність збільшилася б більше, ніж удвічі».

Дійсно, на той час, саме завдяки досягненням агрономічної науки і застосуванню прогресивних технологій вражаючі успіхи у вирощуванні сільськогосподарських культур демонстрували країни Західної Європи. На цьому акцентував увагу громадськості і член Державної ради Російської імперії В. Денисов: «Збір жита в Німеччині для останнього п'ятиліття, – писав він, – становив 110 пудів з десятини, а в Росії – 46,4 пуда. У Німеччині немає стрибків від щедрих врожаїв до неврожайних років, що призводять до голодування. Відхилення від середньої урожайності не перевищує 10–15%, а в Росії такі стрибки стали звичним явищем» [4, 404]. Про незадовільне становище польового господарства в Російській імперії на початку ХХ ст. свідчило й те, що країни Західної Європи за врожайністю зернових культур значно переважали Російську імперію. Так, погектарний збір пшениці у Франції переважав урожай в європейській частині Росії на 106%, Німеччині – 212%, Великобританії – 230%, Бельгії – 271%, Данії – 358%. Співвідношення у врожайності інших зернових було також незрівнянно більшим, на користь країн Західної Європи [5, 47].

Збільшення врожайності культур польового гос-